

української людності ці попи були чужі й неприємні, й прихилило її до костелу... Української школи не було, московська школа була людям чужа, – поляки організували польські шкільки та до них усякими способами затягли українських дітей..." [3, с. 35]. М. Грушевський показував, що українці мали всі права на підтримку створення Холмської губернії.

Отже, М. Грушевський активно вболівав за долю українського населення Холмщини і Підляшшя, його мови і культури. Працюючи у Київському університеті св. Володимира, він підтримував "Холмське земляцтво", в якому були об'єднані студенти-холмщаци. Надалі Михайло Грушевський спільно з редактором газети "Рада" Є. Чикаленком і директором Київської української книгарні "Київська старовина" В. Науменком налагоджують забезпечення холмських українських громадських організацій книжками і газетами для забезпечення інформованості населення Холмщини і Підляшшя про події на Великій Україні [8, с. 33–34]. Він повністю підтримував думку про створення Холмської губернії, розглядав Холмщину і Підляшшя на початку ХХ ст. як історично та етнічно український край, що виступало розмінною монетою в торзі за майбутнє краю між російськими і польськими панівними колами, пронизувало також українську громадську думку усієї Наддніпрянщини.

1. Государственная Дума: Стенографические отчеты. Третий созыв. Сессия третья. – С.-Петербург, 1912. – Ч. 2. 2. Грушевський М. За український маслак. В справі Холмщини. – К., 1907. – 20 с. 3. Грушевський М. За Холмщину // Пам'ятки України. – 1995. – № 3. – С. 34 – 35. 4. М. Гр. Не порозумнішали // Село. – 1909. – № 16. – 17 груд. – С. 2. 5. М. С. Доля холмської людності в світлі думських дебатів // Рада. – 1912. – № 88. – 18 апр. – С.1. 6. Косоноцький В. Релігійне питання в зв'язку з національним на Холмщині // Рада. – 1909, част. 38–40. 7. М. Грушевський. Холмщина. Головні моменти в історії її приналежності // Діло. – 1909. – Част. 107. 8. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. Видатні особи ХХ століття. – Львів, 1997. – 663 с. 9. Копиленко О.Л. Державно-правові погляди М. Грушевського // Рад. право. – 1991. – № 6.

УДК 929: 94(477)

В.М. Тарабан

Національний університет "Львівська політехніка",
Інститут гуманітарних та соціальних наук

ПОГЛЯДИ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО НА ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС

© Тарабан В.М., 2008

Висвітлюються погляди М. Грушевського на історичний прогрес та вплив на концепцію вченого позитивізму, неоромантизму та історичної соціології.

In this article considers M. Grushevsky's views on historical progress and influence on conception of scientific positivism, neoromantism and historical sociology.

Із 70-х років ХІХ ст. в історіографії більшості країн Європи запанував позитивістський напрям [1, с. 88]. Вагомим здобутком філософської системи О. Конта і Г. Спенсера було утвердження теорії прогресу людства, що ґрунтувалася на ідеях французьких просвітників ХVІІІ ст. У ній прогрес людського суспільства трактувався як необхідний і безумовний рух від початку культури до її нинішнього стану. У людському суспільстві рушійною силою прогресу і зміцнюючим матеріалом є знання, могутність людського інтелекту. Тому ідея прогресу набувала оптимістичного звучання, а кінцева мета – досягнення суспільної гармонії – надавала їй цілеспрямованості. У О. Конта і його послідовників сутність історії полягала у прямуванні людства до позитивного періоду, що

був продуктом світової людської діяльності, пізнати який можна лише через встановлені певні закономірності.

Під впливом позитивізму перебували також російська і пов'язана з нею українська історіографії. Ця течія стала популярною в університетах Російської імперії, а теорія прогресу – найуживанішою темою історичних досліджень [2, с. 81–82]. Формування принципів і законів виникнення та розвитку суспільних організацій було визнане одним з найважливіших завдань гуманітарних наук, вирішення якого мало не тільки теоретичне а й практичне значення. В історіографії доречно наголошується на провідній ролі і українських учених позитивістської орієнтації аж до початку ХХ ст. Так, М. Драгоманов та В. Антонович у своїх наукових розвідках відзначали закономірності в історичному розвитку [3, с. 94–98; с. 325–331]. На зламі століть в історичній науці розпочалася критика позитивістських засад, яка започаткувала процес формування нових концепцій, що проходив двома шляхами. Перший напрям був представлений неокантіанською традицією, другий – теоріями, створеними на підставах позитивізму. У поглядах німецьких філософів В. Віндельбанда та Г. Ріккерта підкреслювалась принципова відмінність методів природничих та соціальних наук. Також під впливом неокантіанських ідей Д. Петрушевський характеризував соціологію позитивізму як "сурогат суспільної науки", "наївний догматизм", що "гальмує історичний аналіз" [4, с. 80]. Під впливом неокантіанства Д. Багалій розглядав історію як процес, що складається із послідовної зміни одноактових індивідуальних явищ і разом з тим наголошував, що "історичні закони – це химера" [5, с. 14–15].

Все ж багато істориків – В. Бузескул, М. Рожков, М. Ростовцев, Є. Тарле, М. Хвостов – намагались реформувати позитивістську концепцію, не змінюючи її головних засад та продовжуючи визнавати її наукову значущість.

Досить короткий аналіз теоретичних концепцій був необхідний для кращого усвідомлення поглядів М. Грушевського на історичний процес, зокрема його візії прогресу. Донедавна в історіографії панувала думка про вагомий вплив позитивізму на світогляд М. Грушевського [6, с. 23; с. 10–11]. Проте "чистоту" позитивістських поглядів М. Грушевського вперше піддала сумніву Н. Яковенко у статті "Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського". Вона відзначила "парадокс геніального вченого", що прослідковується в демонстрації М. Грушевським своїх позитивістсько-народницьких поглядів у "програмових" статтях тоді, як у значущих працях виразно помітні впливи інших концепцій [7, с. 86–87, 97]. У М. Грушевського історичний процес є безперервною еволюцією з прогресивним спрямуванням, яка має багатовимірний характер. Розвиток є для нього сутнісною характеристикою існування людства як сукупності націй, націй як суб'єктів історії і менш загальних феноменів, як держава, література, релігія тощо. Зокрема, кожен з цих феноменів розвивається, тому що це є способом його існування. Загальноісторичний процес у М. Грушевського не можна розглядати як однолінійний, хоча цілком визначеним є лише загальний напрям історії – прогрес.

Загалом процес еволюції націй, на переконання М. Грушевського, розвивається у трьох головних площинах – політичній, економічній та культурній, які, своєю чергою, поділяються на багато інших, вузькоспеціалізованих сфер розвитку. Вони у комплексі охоплюють собою "обсяг" історичного існування нації. Варто зазначити, що ці сфери не тотожні і їх пріоритетність не постійна для історії – вона змінюється відповідно до конкретного моменту історичного розвитку. Найчастіше М. Грушевський називає пріоритетними соціально-політичну та культурну сфери історичного розвитку. "Соціальний та культурний процес, – стверджує він, – становить ту провідну нитку, яка веде нас незмінно через усі вагання, усі флюктуації політичного життя – через стадії його піднесення і упадку, та в'яже в одну цілість історію українського життя" [8, с. 17].

Для М. Грушевського прогресивний розвиток "народу – націй" можливий лише за умови, коли нація, усвідомлюючи власну самобутність, у всіх сферах свого розвитку контактує із іншими народами, збагачуючи себе та доповнюючи своїми здобутками поступовий рух людства. Як доречно зауважив Л. Зашкільняк, завдяки орієнтованості на загальнолюдські культурні цінності вчений зміг зберегти високий інтелектуальний рівень і традиції кращих своїх попередників [9, с. 248].

В усіх історіософських теоріях як прогресивного, так і регресивного спрямування, велике значення має питання критеріїв історичного прогресу. У працях М. Грушевського характеризуються передусім два таких критерії: відповідності "загальнолюдському" напряму історичного розвитку і корисності того чи іншого явища у практиці історичного дослідження. Другий критерій часто діє в оцінках М. Грушевського всупереч позитивістським критеріям прогресу.

Разом з тим М. Грушевський не належав і до романтиків з їхньою ідеєю "осібного шляху" кожної нації. Зокрема, він писав: "Сі національні змагання і потреби справити до поступових течій життя загальнолюдського, не ламанням в нерозривнім контакті з поступовим походом людства" [10, с. 97].

М. Грушевський, керуючись критерієм "корисності для нації", оцінював усі сфери історичного життя українців. Це проявилось в оцінці прогресивності державної форми існування нації як соціального організму. Загалом, враховуючи праці істориків та їх наукової еволюції, держава як форма існування національного організму завжди оцінювалася ним неоднозначно. Так про Давньокіївську державу він писав: "Як і інші державні організації, вона спиралась на вищі, заможніші верстви, не тішачись зовсім симпатіями народних мас" [11, с. 76]. Наявна держава дійсно виступає як безкомпромісне "конечне зло" для громадського життя, і хоча у тих працях, де вчений показує регресивний характер держави, все ж він переходить до її оцінки не з вузькокласових, а загальнонаціональних позицій, із корисності для нації. Саме з тієї точки зору пояснюються його позитивні оцінки Козацької держави часів Б. Хмельницького [12, с. 1508].

Найбільш явно критерій корисності для націй проявляється при розгляді М. Грушевським її культурного розвитку. Поступ науки, освіти, культури за позитивістськими канонами є критерієм і змістом історичного прогресу. Вчений не відкидає повністю цих поглядів, він лише надає їм національного забарвлення, розширюючи їх. Із позиції загальнолюдського прогресу культурний розвиток є прогресивним явищем, хоча, як вважає історик, з точки зору національності засвоєння хоч і більш прогресивної, але національно чужої культури, без "обробки" її засобами культури національної є явищем регресивним. Зокрема, запозичення під тиском обставин польсько-латинської книжності та мови "легковажило народні традиції і спроваджувало українське культурне життя на чужі йому дороги, тому з становища української національної культури ніяк не було розцвітом, а скоріше дальшими періодами занепаду" [13, с. 413]. Підсумок вченого: поширення культури, безперечно, є прогресивним явищем, але ця культура повинна мати національне коріння і характер, тобто це поширення має відповідати критерію корисності для нації.

У М. Грушевського критерій прогресу має яскраве етичне забарвлення, де ідея прогресу ототожнюється з ідеями добра і справедливості [14, с. 3]. Хоча, на нашу думку, не слід зараховувати М. Грушевського до неокантіанців, оскільки його об'єднує з ними тільки ціннісний підхід, а саме – звернення до загальнолюдських норм.

Із проблемою розвитку історичного прогресу М. Грушевського безпосередньо пов'язане питання про його ставлення до революційних змін у суспільстві. Як відомо, позитивісти негативно оцінювали будь-які революційні потрясіння. Вчений і в цьому випадку конфронтує із позитивістським напрямом. Відомі його позитивні оцінки української революції середини XVII ст., адже саме в той час "використовувалось те, що мало з часом стати українською нацією" [15, с. 6]. Все ж пріоритетним для нього був еволюційний шлях в історії. На думку М. Грушевського, чим вищий рівень культури народу, тим більше його боротьба набуває не революційного, а реформаторського характеру, а такі поступові зміни є ознакою політичної зрілості суспільства. Такі погляди характерні для усієї творчості М. Грушевського. Тому Хмельниччина, на його думку, "...на полі політичній і соціальною мала повне фіаско" через брак "політичного виховання" [16, с. 27].

Найвиразніше суперечливість поглядів М. Грушевського на історичний процес із позитивістським світоглядом проявилась у питанні про існування законів історичного розвитку. Зокрема, розглядаючи процес формування військово-дружинної організації у полян, він не вживає термінів "закон", "закономірність", а використовує поняття аналогії. Висновок, що в аналізі історичної реальності М. Грушевський цілком свідомо уникав слова "закон", бо змістовне навантаження його суперечило розвиткові соціально-історичного процесу. Тим самим погляди

вченого істотно відрізнялися від позитивістських концепцій закономірного характеру історичного процесу. Це питання найповніше розкрито М. Грушевським у праці "Початки громадянства. Генетична соціологія", яка стала підсумком його роздумів над характером історико-соціального розвитку. Саме у ній вчений чітко поставив питання про можливість вичленування у процесі дослідження особливих законів історико-соціальної еволюції. Він наголошував і на потребі аналізу великої кількості фактів життя та індуктивного характеру виведення з них закономірностей і тенденцій. На переконання М. Грушевського, тенденції повинні проявлятися не тільки у певній расі, а "завсігди і скрізь, у всіх краях і у всіх народів" [17, с. 29]. Саме тоді, за наявності "певних однастайностей", соціологія або філософія історії можливі як науки.

Підходячи до проблеми перенесення терміна "закон" у філософію історії та соціології, вчений робить огляд основних позитивістських історіософських концепцій, у яких цей термін вживається дуже широко. На думку М. Грушевського, засновники позитивізму вважали доцільним будувати наукову картину соціально-історичного процесу за зразком природничих наук, за їх жорсткою механічною системою законів, що ґрунтується на даних дослідів. Ідеалом наукової історичної картини розвитку людства у них виступав "механічний та автоматичний" розвиток об'єкта дослідження. На противагу їм, М. Грушевський вважав, що не можна зводити соціологію та філософію історії до механічних та автоматичних законів, які б мали загальнообов'язковий характер. Хоча у позитивістів закони Розуму і визначають дійсний хід історії, проте цей Розум не є законодавцем, що визначає розвиток історії своєю волею як певна індивідуальність. Тому що розум є причиною не вольовою, а механічною. У засновників позитивізму Розум не моралізуючий, аксіологічний, у цьому питанні вони свідомо поступаються релігії. Такий механічний детермінізм, як основний зміст терміна "закон" у позитивістично орієнтованій історичній науці, відштовхнув вченого від використання його у своїх наукових працях.

Отже, теорія прогресу М. Грушевського ґрунтувалась на важливих здобутках наукової суспільної думки. Історичний процес учений трактував як еволюційний та поступовий. Об'єкт дослідження – "народ – нація" – у своїй еволюції в конкретних природно-географічних умовах і у взаємодії з іншими народами створює частину матеріальної і духовної культури, що є елементом загальнолюдського поступу до торжества ідеалів гуманізму. Рушієм цього поступу є прагнення до подолання суперечностей, які постійно виникають у суспільстві між процесами соціальної диференціації та інтеграції. М. Грушевський схилився до розуміння закономірного розвитку історичного процесу, але цей розвиток інший, ніж у природному світі, бо більш складний і багатофакторний.

1. Стельмах С. *Історична думка в Україні XIX – початку XX століття*. – К., 1997.
2. Там само.
3. Мельник Л.Г. *Історіософські та методологічні засади наукової творчості Володимира Антоновича // Історична наука на порозі XXI століття: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. – Харків, 1995.
4. Петрушевский Д. *Тенденции современной исторической науки // Образование*. – 1899. – №5–6.
5. Багалей Д.И. *Русская история*. – М., 1914. – Т.1; Прицак О. *Історіософія Михайла Грушевського // Історіософія та історіографія Михайла Грушевського*. – Київ – Кембридж, 1991; Березинець В.В. *Історіографія Михайла Грушевського / Автореф. ... канд. філософ. наук*. – К., 1996.
7. Яковенко Н. *Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і українська історична наука: Збірник матеріалів конференції*. – Львів, 1999.
8. Грушевський М. *Історія України-Руси (далі ІУР)*. – К., 1991. – Т.1.
9. Зашильняк Л. *Методологічні погляди Михайла Грушевського // Україна модерна*. – Львів, 1999. – Ч. 2–3.
10. Грушевський М. *Наша політика*. – Львів, 1911.
11. Грушевський М. *Нова "пря" про українсько-руську книжну мову // Літературно-науковий вісник*. – 1899. – Т.4.
12. Грушевський М. *ІУР*. – К., 1997. – Т.9, Ч.2.
13. Грушевський М. *ІУР*. – К., 1995. – Т.8, Ч.2.
14. Грушевський М. *Українство і питання дня в Росії // Літературно-науковий вісник*. – 1905. – Т.30.
15. Грушевський М. *ІУР*. – К., 1997. – Т.9, Ч.1.
16. Грушевський М. *Хмельницький і Хмельниччина // ЗНТШ*. – 1898. – Т.23–24.
17. Грушевський М. *Початки громадянства. Генетична соціологія*. – Відень, 1921.